

TOMÁŠ HÁLA / 6. 5. 2020

Sokolovo

O natočení filmu o bitvě u Sokolova uvažoval režisér Otakar Vávra už na konci čtyřicátých let minulého století, kdy se po znárodnění československé kinematografie stal uměleckým vedoucím jedné z barrandovských tvůrčích skupin. Scénář k němu tehdy napsal Miloslav Fábera, budoucí ředitel Filmového studia Barrandov, který částečně vyšel z knihy očitých svědků Bedřicha Reicina a Jana Mareše.^[1] Přirozeně se už tehdy počítalo s koprodukcí se Sovětským svazem, proto tam Vávra společně s Fáberou, kameramanem Václavem Huňkou a architektem Chrudošem Uherem odjel na obhlídky exteriérů.^[2] Přestože byla projektu věnována značná pozornost, zasáhly do jeho příprav události kolem politických monstrprocesů a natáčení filmu bylo z nařízení Václava Kopeckého, ministra informací a osvěty, zrušeno.^[3]

K tématu se Vávra vrátil v sedmdesátých letech, v době, kdy Fábera už stál v čele Barrandova.^[4] Tenkrát bylo Vávrovi přes šedesát let a měl pověst žijícího klasika československé kinematografie. Po experimentálních začátcích v raných třicátých letech se profiloval jako zdatný adaptátor literárních předloh, do nichž obsazoval nejlepší soudobé herce. Obdobně postupoval i po válce, ovšem s tím rozdílem, že jako levicový tvůrce aktivně prosazoval poetiku socialistického realismu. Navzdory tomu jeho další umělecký vrchol přišel v období politického uvolnění. V šedesátých letech byl jako pedagog FAMU v užším kontaktu s budoucími novovlnnými filmaři, což patrně zanechalo stopu i v jeho vlastní tvorbě. Za normalizace, spojené s obměnou barrandovských kádrů, hledal Vávra způsob, jak se v dané situaci zorientovat, a odložený scénář o Sokolovu mu tehdy přišel vhod.

Nedaleko ukrajinského Charkova u vesnice, obsazené vojsky Wehrmachtu, začala 8. března 1943 bitva, v níž proti německým vojákům poprvé bojoval 1. československý armádní sbor. Zformoval ho v červenci 1942 tehdejší podplukovník Ludvík Svoboda, který pro jeho základ využil příslušníků československého legionu, původně určeného pro Polsko. Se Stalinovým souhlasem se pak po boku Rudé armády účastnil bojů na

východní frontě. V bitvě u Sokolova padl nadporučík Otakar Jaroš, jemuž byl jako prvnímu cizinci udělen posmrtně titul Hrdina Sovětského svazu. Socialistická historiografie význam této bitvy nekriticky vyzdvihovala. Ve skutečnosti šlo spíše o lokální střet, kterých v té době probíhalo na východě několik denně. Komunistická propaganda se pokoušela z něj vytvořit legendu, aby zastínila hrdinství československých vojáků v armádách západních spojenců, které se nehodilo do jejího výkladu dějin.[5]

Otakar Vávra s tímto pojetím nepolemizoval a naopak přispěl k jeho utvrzení. Nestalo se tak poprvé. V padesátých letech minulého století realizoval tzv. husitskou trilogii (*Jan Hus* [1954], *Jan Žižka* [1955] a *Proti všem* [1956]), v níž zpopularizoval socialisticky deformovaný výklad husitství potlačujícího jeho spirituální rozměr a omezujícího jej na boj prostého lidu proti utlačovatelům. Na jeden z nejnákladnějších projektů československé kinematografie navázal v sedmdesátých letech, když natočil tzv. válečnou trilogii, která do výše produkčních nákladů neměla do té doby obdoby.

Sokolovo tvoří druhou a finančně nejdražší část trilogie, které předcházely *Dny zrady* (1973), rekonstruuující události kolem podpisu Mnichovské dohody, a po níž následovalo *Osvobození Prahy* (1976) o posledních dnech druhé světové války v Československu. Každá z částí je svým pojetím velkofilm s více než dvouhodinovou délkou.[6] Zda Vávra a ústřední vedení Československého filmu zamýšleli vytvořit dílo srovnatelné s velkolepým *Osvobozením* (1967–1971) sovětského režiséra Jurije Ozerova, nelze vyloučit. Geneze obou projektů byla obdobná. Ozerov jím připomněl 25 let od vítězství nad fašismem a Vávra o pět let později třicáté výročí téhož.[7]

Film vznikl v koprodukcii s Mosfilmem, s jeho třetí tvůrčí skupinou.[8] Na filmu se začalo pracovat v listopadu 1972, ale k definitivnímu schválení scénáře došlo až v červenci 1973. Za sovětskou stranu se na něm podílel Nikolaj Figurovskij, přímý účastník Velké vlastenecké války. Stejně jako u zbývajících částí trilogie šlo i tentokrát o dvojdílný film. V prvním díle jsme svědky formování prvního československého praporu na území Sovětského svazu, které tam přijede podpořit Klement Gottwald a další komunisté. Týž den (27. května 1942) je v Praze spáchán atentát na zastupujícího říšského protektora Reinharda Heydricha, po kterém následuje zesílení represí českých obyvatel, včetně vyhlazení obce Lidice. Čechoslováci na sovětském území touží zasáhnout do bojů, ale než se tak stane,

předcházejí tomu ostré politické diskuse mezi zástupci londýnského exilu a československých komunistů v SSSR a poté získání souhlasu od generalissima Stalina. V druhém díle prapor brání společně s Rudou armádou před Němci město Charkov, pak se přesune do vesnice Sokolovo. Zde se chystá ke své první bitvě, jejíž průběh tvoří jádro Vávrova velkofilmu.[9]

Sokolovo mělo mít rozpočet 28 milionů Kč, což údajně odpovídalo ročnímu rozpočtu Filmového studia Barrandov. Film proto financovala vláda, která průběžně dohlížela na jeho výrobu. V prosinci 1973 došlo k odsouhlasení natáčecího plánu, v němž se počítalo s 88 filmovacími dny, z toho 47 přímo v Sokolovu. Ještě do konce roku 1973 se stihlo natočit v Československu několik scén. Začátkem ledna 1974 se štáb přesunul na východní Ukrajinu. Ve vesnici na filmaře čekaly repliky tehdejších staveb (Sověti vyrobili chalupy, Čechoslováci kostel). Co podstatného však chybělo, byl sníh. Sněžit začalo až 19. ledna. Pokrývka však dlouho nevydržela a muselo se vypomáhat jinými prostředky: umělým sněhem, ale hlavně naftalínem, solí a křídou.[10] I přes uvedené obtíže se většina scén podařila natočit, s výjimkou pochodu 1.

československého armádního sboru zasněženou stepí. Ten byl zinscenován u Moskvy. Navzdory těmto obtížím zabralo natáčení jen 77 dní a už v květnu 1974 byl materiál předveden představitelům KSČ v Praze a v červenci na Mosfilmu. Jiřímu Puršovi, generálnímu řediteli Československého filmu, se film promítl 19. září 1974. Schválen byl bez potíží a na svou cestu k divákům si musel počkat až do 1. května 1975, aby jeho premiéra byla co nejslavnostnější.

Už v době natáčení mluvil Otakar Vávra o *Sokolovu* jako o svém nejobtížnějším filmu. Měl ale kolem sebe kolegy, na které se mohl spolehnout a kteří s ním spolupracovali i na ostatních částech trilogie (2. režisér Vladimír Zelenka, vedoucí výroby Ladislav Kalaš, architekt Karel Lier, zvukař Adolf Böhm, střihač Antonín Zelenka, hudba Zdeněk Liška aj.). Za kamerou stál Andrej Barla, s nímž Vávra původně nepočítal, ale který pak natočil i třetí část trilogie.[11]

Sokolovo se od počátku svého vzniku žánrově prezentovalo jako umělecká rekonstrukce nebo umělecký dokument. Nelze tedy od něj očekávat, že by hercům poskytl výjimečné příležitosti. U castingu bylo důležité, aby představitelé odpovídali historickým postavám typem, nebo – pokud možno – svým naturelem. Proti Ladislavu Chudíkovi jako podplukovníkovi Ludvíku Svobodovi, zakladateli 1. československého

armádního sboru, nebylo námitek. Sporněji vyznělo obsazení role nadporučíka Otakara Jaroše Martinem Štěpánkem, který nahradil nepohodlného Radoslava Brzobohatého, na nějž si Vávra myslel od začátku. Štěpánkovo angažmá se nakonec režisérovi i vymstilo. Poté, co emigroval v roce 1981 do Rakouska, bylo *Sokolovo* staženo z pláten československých kin.[12] Životněji měli působit představitelé vedlejších postav, mezi nimiž vynikala milenecká dvojice v podání Jiřího Krampola (desátník Karel Horák) a Renáty Doleželové (vojínka Anka Kadlecová). Tento pár se objevuje ve všech částech Vávrovy válečné trilogie, stejně jako ostatní členové politicky uvědomělé rodiny Horákových. K sovětským hercům zmiňme jen to, že větší příležitosti dal Vávra představitelům osvědčeným z jiných válečných filmů: Vladimíru Samojlovovi (generálporučík) a Juriji Solomonovi (generálmajor Šafarenko).[13] Zmínku si zaslouží epizodní role mladé ženy evakuované z Charkova na venkov u Žanny Prochorenkové, někdejší představitelky Šury ze slavné *Balady o vojákově* (1959, r. Grigorij Čuchraj), a učitelky z Buzuluku v podání Ljubov Sokolovové, jedné z nejobsazovanějších hereček v dějinách sovětské kinematografie.

Na základě žánru, který Vávra pro *Sokolovo* zvolil, lze předpokládat, že film usiluje o hodnověrné vyličení tehdejších událostí, blížící se k objektivní pravdě. Vávra a další dva scenáristé, Fábera a Figurovskij, při psaní scénáře vycházeli z archivních materiálů, ze sborníku *Sokolovo*, [14] ze vzpomínkové knihy Ludvíka Svobody *Z Buzuluku do Prahy*, kde je sokolovské bitvě věnována jedna z kapitol, [15] a ze setkání s přímými účastníky bitvy. Každá snaha o objektivitu však naráží na nebezpečí zkreslení, o to více pak v totalitním státě v čele s komunistickou stranou, jímž bylo tehdejší Československo. Vávra v *Sokolovu* podřídil historické reálie její ideologii, aby diváci (lid) k ní pocítili patřičnou vděčnost. K tomu, aby byl film názorný a přesvědčivý, použil zvláště na začátku vyprávění několik prostředků. Patří k nim archivní dokumentární záběry, mapa válečného území, komentář nadosobního vypravěče (zvučný hlas Bohumila Švarce) a mezititulky, upozorňující na prameny, s nimiž tvůrci pracovali.[16] U historicky významných postav vstupujících do děje se objevuje jejich jméno a identita. Nejvýrazněji se ideologický přístup podepsal na zobrazení západního odboje s centrem v Londýně, konkrétně na prezidentu Edvardu Benešovi (Jiří Pleskot) a ministru obrany exilové vlády, generálu Sergeji Ingrovi (Vladimír Ráž). Zejména ten je prezentován nesympaticky, a to při inspekční cestě do Buzuluku, kde kritizuje vojenské metody podplukovníka Svobody, příliš vstřícné vůči komunistům. U

příslušníků této strany a jejím sympatizantům je hned v druhé scéně filmu, kterou představuje vystoupení Klementa Gottwalda (Bohuš Pastorek) v Buzuluku 27. května 1942, zdůrazněno, že navazují na husitské předky, což se už v padesátých letech snažila divákům vsugerovat Vávraova tzv. husitská trilogie. V *Sokolovu* o tom vypovídá transparent na řečnické scéně (Po vzoru husitů, po boku Rudé armády vpřed!), věty z Gottwaldova plamenného projevu a z proslovu při předání bojové zástavy Svobodovu 1. armádnímu sboru.[17] K manipulaci s fakty přispívá i hlas vypravěče, který sice uvede, že se do československého praporu hlásili českoslovenští občané žijící nebo před válkou pracující v SSSR a dále také ti, kteří utekli z domova před fašistickým terorem. Nezmíní ovšem, že právě tito utečenci byli v SSSR uvězněni v těžkých podmínkách internačních táborů.[18]

Českoslovenští filmoví novináři věnovali vzniku filmu *Sokolovo* značnou pozornost. Psali informativní zprávy, reportáže z natáčení, rozhovory s režisérem a herci.[19] Recenze po premiéře byly kladné. Zmiňovala se produkční náročnost projektu, snaha tvůrců o autentičnost, obtíže při filmování a celková kulturně-společenská přínosnost díla. Kritičtěji se k němu vyjádřili dva autoři. Jan Kliment, vedoucí kulturní rubriky deníku *Rudé právo*, a Jiří Hrbas, šéfredaktor časopisů *Film a doba* a *Záběr*. Kliment vytkl filmu chladnost a malou obratnost při chvályhodné snaze tvůrců „zapojit do pečlivě vylíčené historie i prostého člověka.“[20] Upozornil Vávru na chyby v režii scén domácího odboje (vyhlazení Lidic) a za chybu označil i pojetí postavy Otakara Jaroše, v níž postrádal dostatek hrdinství. Hrbasovi „neseděl“ žánr filmu. Podle něj šlo v podstatě o dva filmy, z nichž první byl správně pojednán metodou umělecké rekonstrukce, ale druhý (samotná bitva u Sokolova) měl už tuto metodu opustit a vydat se směrem válečného dramatu, kde nad zájmem o přesnost převažuje emotivní účín. Patrně i jemu se zdálo Vávrovo *Sokolovo* málo strhující.[21]

I s větším časovým odstupem lze poznámky obou autorů na adresu menší působivosti filmu akceptovat. Přes tento nedostatek je *Sokolovo* pro kritického diváka zajímavou ukázkou toho, jak totalitní stát přistupoval k tzv. společensky hodnotným dílům s rozměrem mezinárodního velkofilmu, která se zaštiťovala snahou o historickou věrnost a pravdu.

Sokolovo (Československo – SSSR 1974), režie: Otakar Vávra, scénář: Miloslav Fábera, Nikolaj Figurovskij, O. Vávra, kamera: Andrej Barla, hudba: Zdeněk Liška,

hrají: Ladislav Chudík, Vladimír Samojlov, Jurij Solomin, Bohuš Pastorek, Martin Štěpánek, Jiří Pleskot, Vladimír Ráž, Jiří Krampol, Renáta Doleželová, Jan Kanyza a další. Filmové studio Barrandov – Mosfilm, 127 min.

Poznámky:

[1] Reicin, Bedřich, Mareš, Jan, *Sokolovo: sborník reportáží a dokumentů o prvním bojovém vystoupení 1. čs. samostatného polního praporu ve SSSR na sovětskoněmecké frontě v roce 1943*. Naše vojsko: Praha, 1948.

[2] Kromě Moskvy tehdy navštívili Kujbyšev, Buzuluk, Charkov a Sokolovo. Více viz Vávra, Otakar, *Podivný život režiséra*. Praha: Prostor a Knižní klub, 1997, s. 176–181.

[3] Jednou z obětí s tzv. protistátním spikleneckým centrem Rudolfa Slánského se stal paradoxně Bedřich Reicin, oddaný agent sovětského NKVD a účastník bitvy u Sokolova.

[4] Miloslav Fábera řediteloval FSB v letech 1970–1977.

[5] Více viz Hodura, Pavel, *Manipulace s dějinami v historických filmech Otakara Vávry se zaměřením na trilogii Dny zrady, Sokolovo a Osvobození Prahy*. Diplomová práce. Praha: Institut komunikačních studií a žurnalistiky, Fakulta sociálních věd, Univerzita Karlova v Praze, 2017.

[6] *Sokolovo* je paradoxně nejkratší: 127 min., *Dny zrady*: dokonce 227 min., *Osvobození Prahy*: 140 min.

[7] Ozerovova epopej se skládala z pěti částí (*Ohnivá duha* [1967, 114 min.]; *Průlom* [1968, 107 min.]; *Směr hlavního úderu* [1970, 125 min.]; *Bitva o Berlín* [1971] a *Poslední úder* [1971, dohromady 161 min.], dvě poslední části se promítaly jako jedno představení). Byla v ní zachycena bitva u Kurska (1943), průlom přes Dněpr, operace Bagration (1944) a dobytí Berlína sovětskými vojsky (1945).

[8] Podle Vávrovy knihy *Podivný život režiséra* mělo *Sokolovo* vznikat u mosfilmové skupiny Jurije Ozerova. Nakonec byl přesunut do skupiny Michaila Romma, viz s. 272.

[9] Údaje o vzniku filmu jsou čerpány zejména z knihy Klůc, Jiří, *Sokolovo ve stíny propagandy*. Svět křídel: Cheb, 2016, s. 178–179. Autor publikace vycházel

z archivních pramenů, viz Barrandov Studio, a. s., archiv (BSA), sbírka Scénáře a produkční dokumenty, film „Sokolovo“ (1974). Zajímavé je srovnat tyto informace s poznámkami sovětského výtvarníka Davida Vinnického, viz Vinnickij David, Jak se natáčelo Sokolovo. *Film a doba*, č. 11–12, 1974, s. 650–660, a s Vávrovou knihou *Podivný život režiséra*, s. 269–279.

[10] Nelze si zde nevzpomenout na podobné útrapy, které zakoušel Sergej Ejzenštejn a jeho štáb při natáčení filmu *Alexandr Něvskij* (1938), kde se bitva na zamrzlém Čudském jezeře, v níž se střetla vojska knížete Alexandra s německými rytíři, inscenovala kvůli dodržení pracovních závazků v letních měsících.

[11] Kameramanem *Dnů zrady* byl Jaromír Šofr. U *Sokolova* ho měl nahradit Miroslav Ondříček, ale ze zdravotních důvodů musel nabídku nakonec odmítnout. S Barlou měl Vávra už zkušenosti z 60. let (*Zlatá reneta*, 1965, *Romance pro křídlovku*, 1966) a v *Sokolově* na tuto spolupráci po osmileté přestávce navázal.

[12] Když se v březnu 2008 u příležitosti šedesátého výročí bojů u Sokolova konal v Mělníku, městě Jarošova dětství a dospívání, pietní akt, vystoupil na něm s projevem také Martin Štěpánek. Vyslovil v něm hypotézu, že se Svoboda chtěl Jaroše jako prvotřídního, ale svérázného důstojníka zbavit, neboť kritizoval jeho velitelské schopnosti a toleranci vůči komunistům. V závěru projevu označil Štěpánek bitvu u Sokolova za úplně zbytečnou. Viz Klůc, Jiří, Kult kapitána Jaroše. *Paměť a dějiny*, č. 1, 2019, s. 122.

[13] Samojlov v prvních dvou dílech Ozerovova *Osvobození* (1967, 1968) vytvořil postavu velitele divize Vladimira Gromova. Solomon hrál často postavy ve vojenských uniformách, např. *Hudba jednoho pluku* (1965, r. Pavel Kadočnikov a Gennadij Kazanskij).

[14] Publikaci *Sokolovo* vydalo nakladatelství Naše vojsko v roce 1973. Šlo o společné dílo pracovníků Vojenského historického ústavu v Praze a Muzea sovětsko-československého přátelství v Sokolově u Charkova, které vzniklo u příležitosti třicátého výročí bitvy. Knihu sestavili K. Richter, M. Chuchmák, M. Broft a J. Lipták.

[15] Svobodova kniha vyšla poprvé v roce 1960 v nakladatelství Mladá fronta. Do roku 1989 se dočkala celkem 9 vydání, autor ji doplnil o další kapitoly.

[16] „Historická věrnost jednotlivých scén je zachována a zakládá se na historických dokumentech, na pamětech armádního generála Svobody a na vzpomínkách jiných účastníků bitvy u Sokolova.“ U předchozích *Dnů zrady* Vávra dokonce v úvodním titulku tvrdil, že „výroky historických postav jsou autentické“. Podobně však postupoval už v roce 1969 u filmu *Kladivo na čarodějnice*, považovaného za jeden z jeho nejlepších film: „Texty soudních řízení jsou převzaty z autentických inkvizičních zápisů procesů losinských a šumperských, které se konaly v letech 1678–1695.“

[17] „Pro vás, vojáci, nastává nyní chvíle, kdy je třeba dát přímou odpověď na zradu naší buržoazie ve dnech Mnichova. Buďte jednotni a ukažte se hodni svých husitských předků. V našich dějinách po Kostnici přišlo Ústí, Tachov, Domažlice. Nechť po Mnichově přijde nové Ústí, nový Tachov, nové Domažlice. A proto, vojáci nové československé republiky, nepřátele se nelekejte, na množství nehleďte. Bijte, nikoho neživte!“

V lednu 1943 v Buzuluku dostane sbor podplukovníka Ludvíka Svobody od komunistů prapor se slovy: „Předáváme vám bojovou zástavu jako symbol cti a slávy vašeho útvaru s tradičním husitským heslem *Pravda vítězí*.“

Ve *Dnech zrady a Osvobození Prahy* se motiv navazování členů komunistické strany na odkaz husitů explicitně neobjevuje.

[18] Více viz Hodura, Pavel, *Manipulace s dějinami v historických filmech Otakara Vávry se zaměřením na trilogii Dny zrady, Sokolovo a Osvobození Prahy*, s. 41–55.

[19] Např. Nová, Eva, Sokolovo v detailu i velkém celku. *Kino*, č. 9 (7. 5.), 1974, s. 8–9; Kolář, Robert, Natáčí se Sokolovo. *Záběr*, č. 4 (15. 2.), 1974, s. 3; (zk-pb), Režisér o Sokolovu. *Československý voják*, č. 2 (24. 1.), 1974, s. 4; Novák, J., U Renáty Doleželové. *Československý voják*, č. 4 (21. 2.), 1974, s. 16.

[20] Kliment, Jan, Sokolovo. *Rudé právo*, č. 131 (6. 6.), 1975, s. 5.

[21] Hrbas, Jiří, Výročí osvobození a současné látky v našem filmu. *Film a doba*, č. 5, 1975, s. 252–264.